

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΟΥΝΗΣ

ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΑΠ' ΤΗ ΣΤΑΧΤΗ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΔΩΝΗ

ΑΘΗΝΑ 2006





Ο Μιχάλης Παγούνης γεννήθηκε το 1936 στο χωριό Ζέρμα της Κόνιτσας. Τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου 1946-49 σημάδεψαν την παιδική του ζωή. Όπως και χιλιάδες άλλα Ελληνόπουλα, έτσι κι αυτός βρέθηκε στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, με τα δύο μικρότερα αδέρφια του, χωρίς τους γονείς του. Μεγάλωσε σε παιδικούς σταθμούς στην Αλβανία, Ρουμανία και Πολωνία.

Στην Πολωνία τελείωσε το σχολείο και το Πανεπιστήμιο. Απέκτησε το πτυχίο του Μάστερ Γεωλογίας και εργάστηκε σε διάφορες γεωλογικές υπηρεσίες από υπεύθυνες θέσεις. Για ένα διάστημα, μέχρι τον επαναπατρισμό του στην Ελλάδα το 1975, ήταν συνεργάτης στην Έδρα Υδρογεωλογίας του Πανεπιστημίου του Βρότσλαβ.

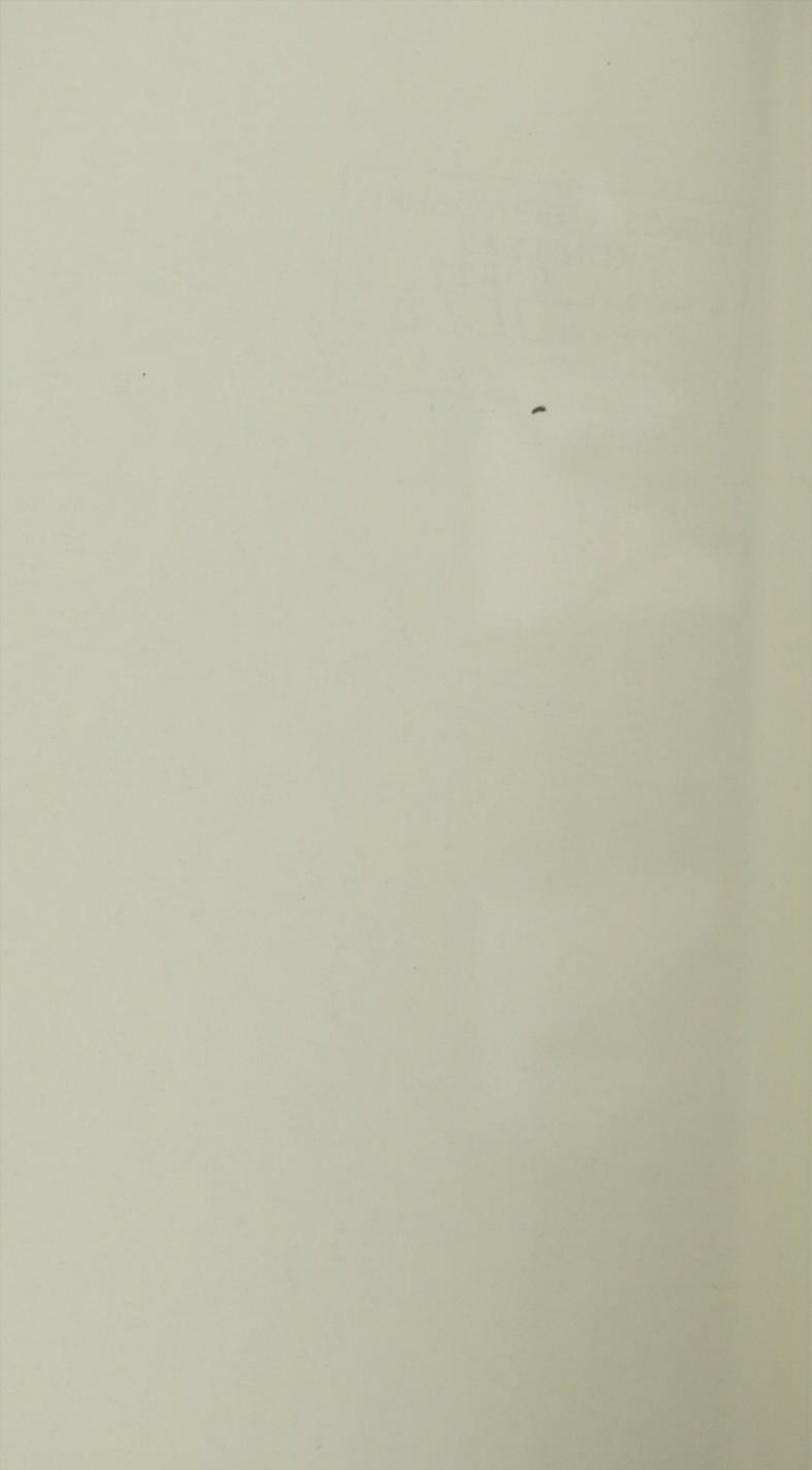
Στην Ελλάδα εργάστηκε στο ΙΓΜΕ (Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών) στον Τομέα Υδρολογίας και ασχολήθηκε με την υδρογεωλογική έρευνα.

Η ύδρευση της Αθήνας από υπόγεια νερά ήταν το κυριότερο πρόβλημα της υπηρεσιακής ενασχόλησής του.

Το μεγάλο πρόβλημα της λειψυδρίας στο Λεκανοπέδιο της Αττικής την περίοδο 1988-93 αντιμετωπίστηκε με επιτυχία χάρη στις μελέτες του. Προηγούμενο βιβλίο του: «Ο θαμπός δίσκος του ήλιου».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ 50872
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ 11-7-06
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ. 889.3 ΠΑΓ

κωδ. εγγ. 4521



ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

© Μιχάλης Παγούνης
Μαραθωνοδρόμων 22
151-24 Μαρούσι
τηλ. 210.8067920
Χαλκίδα, τηλ: 22210.96441

Εκδόσεις «Δωδώνη»
Ασκληπιού 3, 106 79 ΑΘΗΝΑ
Τηλ.: 210.38.25.485

Διάθεση: «ΔΩΔΩΝΗ» ΕΚΔΟΤΙΚΗ Ε.Π.Ε.
Ανδρέου Μεταξά 28, 106 81 Αθήνα
Τηλ.: 210.38.25.485 – Τηλ. & Fax: 210.38.41.171

ISBN 960-385-395-X

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΟΥΝΗΣ

ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΑΠ' ΤΗ ΣΤΑΧΤΗ



Δ Ω Δ Ω Ν Η
ΑΘΗΝΑ 2006





Μαθήτριες με τη γιορτινή στολή.

I

Βροντοβολούσε, άναβε ο ουρανός στον ορίζοντα, τα βουνά λαμπάδιαζαν. Καπνοί και φλόγες ζώνανε τα Γραμμοχώρια. Κατατρεγμένοι από την ίδια τους τη μοίρα οι κάτοικοι εγκατέλειπαν τα σπιτικά τους και περιπλανιόνταν στις κακοτοπιές αναζητώντας διέξοδο από τον τόπο της κόλασης. Έβλεπαν τα αποκαΐδια που έφερνε ο αέρας και στέναζαν από τον πόνο της ψυχής τους.

— Οι κόποι μιας ζωής γίνανε στάχτη. Πάει, καταστραφήκαμε.

— Τέτοια κοσμοχαλασιά δεν έχει δει ξανά ο τόπος μας.

— Ποιος ξέρει τι μας περιμένει ακόμα;

Τα περάσματα έσβηναν στα κακοτράχαλα βουνά που βυθίζονταν στο σκοτάδι. Γκρεμοτσακίζονταν στα βράχια.

Αχ! Αχ! Κακιά μας μοίρα! Τι θ' απογίνουμε; γόγγυζαν νυχτοπορώντας.

Έφτασαν στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Το αίσθημα της ασφάλειας που ένιωσαν ξαφνικά μπαίνοντας στη γειτονική χώρα χαλάρωσε την ψυχική τους ένταση. Κατάκοπες οι φάλαγγες σταμάτησαν στις ράχες, ασάλευτες σα να είχαν ριζώσει.

Ο Παντελής κοίταξε να γείρει κάπου. Ούτε μια σπιθαμή γης ελεύθερη.

— Τόσοι ξεσπιτωμένοι! Πού θ' ακουμπήσουμε;

Πολλοί με το ένα πόδι ακόμα βρίσκονταν στον τόπο τους. Η ψυχή τους σπάραζε. Δεν τολμούσαν να κάνουν

το επόμενο βήμα. Ο Γεωργίου, ο υπεύθυνος της φάλαγγας που περιφερόταν μέσα στο πλήθος, έμπηξε τις φωνές.

— Τι σταματήσατε; Να μας βρει η μέρα, για να γιορτάσουν τα κοράκια;

Ρίγος προκάλεσαν τα λόγια του. Μαύρος χείμαρρος, βοερός της νύχτας ποταμός, ξεχύθηκε ο κόσμος στον κατήφορο. Πίσω ο Παντελής συνέχισε τη μουρμούρα.

— Πού πάμε, μωρέ; Τι θέλουμε εκεί που πάμε; Ποιος μας χρειάζεται;

— Να το σκεφτόσουν νωρίτερα· τώρα είναι αργά πια, δεν υπάρχει γυρισμός, αποκρίθηκε ο Ηλίας, ο κουνιάδος του.

Πάνω τους ο ουρανός αστροβολούσε. Το φως του φεγγαριού, που τις προηγούμενες νύχτες τους συνόδευε στα δύσβατα μονοπάτια, έφεγγε λαμπερό και ουράνια γαλήνη βασίλευε γύρω. Οι Μανταίοι τράβηξαν τα μούλαριά τους σ' ένα απόμερο σημείο. Τα παιδιά τους έπεσαν χάμου εξαντλημένα.

— Περιμένετε ν' απλώσουμε τα σαΐσματα¹, είπαν οι μανάδες τους. Ελάτε, μπορείτε να ξαπλώστε.

Ο Βασίλης έριξε τις βελέντζες πάνω στα παιδιά. Το κανονίδι αντηχούσε από τα βουνά. Είχες την αίσθηση ότι χτυπούσαν δίπλα. Τα παιδιά τινάχτηκαν πάνω.

— Μη φοβάστε. Δε ρίχνουν εδώ. Μπορείτε να κοιμηθείτε ήσυχοι, είπε ο Βασίλης.

Ο Λάμπρος κοίταξε το θείο του με απορία, σαν ν' άκουγε κάτι παράλογο. Νύσταζε, νύσταζε πολύ. Κάτω από τα βαριά βλέφαρα ξεχώρισε κάτι σκιές να σαλεύουν στην αχνοφεγγιά. Το πρωί σαν άνοιξε τα μάτια του αγουροξυπνημένος και κοίταξε γύρω, του φάνηκαν όλα αλλιώς. Οι κορυφές όλο βράχια, γυμνές. Τα πλάγια τους απότομα. Ψηλό, κιτρινοπράσινο τό χορτάρι. Αριά και πού ξεχώριζε καμιά οξιά με γερτά κλωνάρια και μαδημένες φυλλωσιές. Τα γυναικόπαιδα, σωριασμένα εδώ κι εκεί, έδιναν την εντύπωση ότι δε θα ξυπνούσαν ποτέ.

Τα κοπάδια των γιδοπροβάτων, ίδια σύννεφα, μουντά κι ακίνητα, κάλυπταν τον τόπο ως πάνω στις ράχες. Τα γαΐδαρομούλαρα τριγυρνούσαν πεδικλωμένα. Κάποιος έσερνε αργά τα βήματά του στην ακίνητη κοσμούρα. Η εικόνα αυτή έφερε στη θολή μνήμη του Λάμπρου τις νυχτερινές σκιές. Γύρισε προς τη μητέρα του.

— Πέρασε κανείς τη νύχτα;

— Η Δάφνη με τα κορίτσια της ομάδας της.

— Η Δάφνη;

— Δεν κατάλαβες; Εδώ δίπλα κοιμάται.

Κοίταξε προς τα εκεί. Το πρόσωπο της ξαδέρφης του άστραφτε και τα ξανθά μαλλιά της φαίνονταν σαν να ήταν διάφανα, καθώς έπεφταν πάνω της οι πρωινές αχτίδες. Ο δάσκαλος έφτασε με τα χέρια περασμένα πίσω.

— Καλημέρα σας.

— Καλώς το δάσκαλο, αποκρίθηκε ο Ηλίας. Για πού τόσο νωρίς;

— Προς τα εδώ που με φέρνουν οι σκέψεις μου.

— Τι εννοείς δάσκαλε; Μίλα καθαρά. Αγράμματοι άνθρωποι είμαστε, δεν καταλαβαίνουμε.

Σταμάτησε μπροστά του.

— Θα προτιμούσα να είμαι στη θέση σας.

— Πώς να το πάρω αυτό; Σαν αστείο ή σαν περιφρόνηση;

— Ούτε το ένα ούτε το άλλο. Σαν απόκριση της μοίρας, θα έλεγα. Όσοι έχετε βιο, δεν έχετε λόγο να ανησυχείτε.

Γύρισε πίσω βυθισμένος στις σκέψεις του.

Κοντά στο μεσημέρι όλο αυτό το τσούρμο, άνθρωποι και ζώα, κατηφόριζαν σ' έναν τόπο με σιτοχώραφα. Ήταν η εποχή του θερισμού. Ο κόσμος δούλευε χωρίς αναπαμό, χωρίς να παίρνει ανάσα. Πάνω στα ψηλώματα έβλεπες να δρεπανίζουν, να δεματιάζουν και να θημωνιάζουν. Πιο κάτω αλώνιζαν και λίχνιζαν.

Τα κοπάδια ξεχύνονταν στις καλαμιές. Οι εργάτες παρατούσαν τη δουλειά τους κι έτρεχαν να σώσουν τη σοδειά.

— Τι γέννημα θα παραδώσω στο κράτος, αν τα κοπάδια σας περάσουν μεσ' από τα στάρια; φώναξε κάποιος.

Ο Ηλίας κοίταξε τα παιδιά εντείνοντας την προσοχή του.

— Έχετε το νου σας, είπε. Τρέξτε μπροστά, άλλοι από δω, άλλοι απ' την πέρα μεριά, να μην κάνουμε καμιά ζημιά.

Συνέχισε να πηγαίνει πίσω από το κοπάδι, κρατώντας το Γιαννάκη, τον τετράχρονο γιο του, από το χέρι, με τον τορβά² και την κάπα περασμένα στον ώμο. Καταϊδρωμένος σταμάτησε δίπλα στον εξοργισμένο άντρα, που κάπνιζε.

Ένα αστραφτερό αντικείμενο σταματημένο στο δρόμο τράβηξε την προσοχή του Λάμπρου. Πλησίασε δισταχτικά.

— Ετούτο τι είναι; ρώτησε τον πατέρα του, που ερχόταν από πίσω.

— Αυτοκίνητο. Κούρσα τη λένε.

— Και γιατί έχει τόσα ρολόγια; ρώτησε πάλι με τα μάτια καρφωμένα στο φωτεινό πίνακα των οργάνων.

Ο Ηλίας προσπέρασε βιαστικά.

— Έλα, μείναμε πίσω.

Ο Αθανασίου εμφανίστηκε ξαφνικά μπροστά απ' το κοπάδι τους και όρμηξε στο Θωμά έξαλλος.

— Πού πας;

— Όπου με πάτε.

Τον άρπαξε από το γιακά.

— Θα σου δείξω εγώ, για να μάθεις να μιλάς. Μπρος! Γύρνα πίσω! Θα πας εκεί που 'πρεπε να βρίσκεσαι!

Μες στη σύγχυση και τις εσπευσμένες ενέργειες μερικοί συνομήλικοί του είχαν καταφέρει ν' απαλλαγούν από

την υποχρέωση να παρουσιαστούν στα έμπεδα. Κάποιοι άλλοι ξέκοψαν από τα γυναικόπαιδα και κανείς δεν ήξερε πού ακριβώς βρίσκονταν. Ύστερα από αυτό ο Θωμάς ακολούθησε τη φάλαγγα των πολιτών χωρίς να σκεφτεί τις συνέπειες από την ενέργειά του.

— Θα πάω, αν πάνε κι οι άλλοι, ανταπάντησε.

Ήταν πάνω στα νεύρα του ο Αθανασίου. Τα λόγια αυτά θόλωσαν εντελώς το μυαλό του.

— Δε θα μας πείτε εσείς τι θα κάνουμε!

Τον τράβηξε απότομα. Ο Θωμάς αισθάνθηκε να χάνει την ισορροπία του.

— Άσε με! Άσε με!

Έπεσε χάμω, ενώ ο Αθανασίου συνέχισε να τον ταρακουνά πεσμένο, κρατώντας τον γερά από το γιακά!

— Νόμισες θα μου ξεφύγεις, ε; Όχι στην Αλβανία, αλλά και στου βοδιού το κέρατο να κρυβόσουν, πάλι θα σ' έβρισκα, φώναζε σκυμμένος πάνω του.

Ο Θωμάς προσπαθούσε απεγνωσμένα να σταθεί στα πόδια του.

— Σφαχτάρι είμαι και με σβαρνίζεις έτσι; κραύγασε με πόνο.

Ο Βασίλης, από την απέναντι μεριά, διέσχισε με δυσκολία το πυκνό αργοσάλευτο κοπάδι. Σταμάτησε μπροστά του.

— Δεν ντρέπεσαι, κοντζάμ άντρας, να πιάνεσαι μ' ένα παιδί;

Ο Αθανασίου ένιωσε αμηχανία, αλλά δεν άργησε να βρει τον εαυτό του κι άρχισε ν' απειλεί.

— Μην τολμήσεις να μ' εμποδίσεις! Αυτή τη φορά δεν πρόκειται να γίνει το δικό σας.

Βρίσκονταν σε απόσταση αναπνοής. Το ρέμα αντηχούσε από τις κραυγές τους.

— Μια κουβέντα ακόμα και δεν ξέρω τι θα γίνει, κράδαινε την αγκλίτσα πάνω από το κεφάλι του, ο Βασίλης.

— Εμένα φοβερίζεις, μωρέ; έφερε το χέρι του στην

τσέπη, μα συνειδητοποίησε κάτι και χαμήλωσε τον τόνο της φωνής του.

— Σας είπα, δεν είμαι κάνας εγκληματίας, για να με βρίζετε και να με συκοφαντείτε.

— Αυτά να τα πεις σ' άλλους, όχι σε μας που κοιτάμε τη δουλειά μας, απάντησε ο Βασίλης.

— Κοιτάτε τη δουλειά σας, όταν άλλοι θυσιάζονται... Αυτό θα σας καταστρέψει.

Ο Θωμάς εκμεταλλεύτηκε τη σύγχυση του Αθανασίου, στάθηκε στα πόδια, τινάχτηκε προς τα εκεί, τινάχτηκε προς τα εδώ και γλίστρησε μεσ' από το σακάκι του. Ο συγχωριανός του έμεινε με το ρούχο στα χέρια.

— Όπου και να πας δε θ' αποφύγεις την τιμωρία, φώναξε.

Φάνηκε η φάλαγγα, ίδιος ποταμός, να κατεβαίνει βοερά. Οι δύο άντρες χώρισαν κατακόκκινοι από την οργή τους.

*

Τα γυναικόπαιδα κατάληξαν σ' ένα πλάτωμα, δίπλα στη ρεματιά. Διακόσια μέτρα πιο κάτω περνούσε ένας αυτοκινητόδρομος. Ο τόπος ανέβαινε πάλι σχηματίζοντας μια κυρτή ραχούλα. Άπνοια κι αχνοβολή επικρατούσαν στην ατμόσφαιρα. Οι Μανταίοι διέκοψαν την πορεία τους στην ποδιά της ράχης. Κάτω, μελίσσι ο κόσμος, στον τόπο που καταυλίστηκε. Ο Ηλίας έσπασε το τσιγάρο στα δύο, άναψε το ένα κομμάτι κι άρχισε να καπνίζει με το βλέμμα στραμμένο στον καταυλισμό. Άνθρωποι με δοχεία στα χέρια γύριζαν εδώ κι εκεί.

— Θα πρέπει να κουνηθούμε κι εμείς.

Ο Βασίλης αναστέναξε.

— Χειρότερα κι απ' τους γύφτους καταντήσαμε, να ψάχνουμε και για νερό ακόμα.

— Τώρα που γύρισε το κορίτσι, δε με νοιάζει τίποτα.

Ας γίνω και ζητιάνος, είπε ο Θανάσης ξαπλωμένος στον ίσκιο.

Ο Ηλίας είδε τους υπεύθυνους της οργάνωσης να έρχονται τον ανήφορο. Έσβησε το τσιγάρο κοιτάζοντας τους αδερφούς του.

— Σε μας έρχονται! Ό,τι και να πούνε, θα πάρω πάνω μου τις ευθύνες του παιδιού μου.

— Ο διάβολος μας έβαλε σε μπελάδες, είπε ο Βασίλης. Οι υπεύθυνοι έφτασαν αγκομαχώντας.

— Χρειαζόμαστε τα μουλάρια σας, είπε ο Ανέστης.

Αν και ήταν προετοιμασμένοι για κάτι χειρότερο, τα λόγια του γαμπρού τους τους αναστάτωσαν.

— Τα χρειάζεστε τώρα; Για ποιο λόγο; ρώτησε ο Θανάσης.

— Δεν είναι ώρα για εξηγήσεις.

— Έχουμε πράγματα, μικρά παιδιά. Πώς θα μετακινηθούμε;

— Μην τα θέλετε όλα δικά σας. Υπάρχουν κι άλλοι που έχουν ανάγκες, απάντησε.

Για την ενέργεια του Θωμά ο Ανέστης δεν ανέφερε λέξη. Ο Ηλίας ανακουφίστηκε. Ένευσε στ' αδέρφια του να σωπάσουν. Ο Θανάσης δεν είχε σκοπό να υποχωρήσει. Ακολούθησε τους συγχωριανούς του με τη σκέψη, ότι θα κατόρθωνε να τους πείσει τελικά να τους επιστρέψουν κάποιο ζώο, που είχαν τόσο ανάγκη.

— Σου λέω να γυρίσεις πίσω, του είπε ο Ανέστης.

Συνέχισε να τους ακολουθεί αγνοώντας τη συμβουλή του. Φτάνοντας στον καταυλισμό, ο Θανάσης δεν είδε εκεί άλλα αβασταγά³ κι ένιωσε, για μια ακόμα φορά, ότι γίνονταν θύματα εμπάθειας.

— Τα δικά μας πράγματα μόνο βρήκατε να πάρετε; είπε αγανακτισμένος.

Δεν του έδωσαν σημασία. Τους αγνόησε κι αυτός. Πήρε το μουλάρι του από το καπίστρι και γύρισε να φύγει. Μια συγχωριανή του έβαλε ξαφνικά τις φωνές.

— Είχα ένα γιο, και μου τον πήραν. Τώρα μου πήραν και τα κορίτσια. Έμεινα ολομόναχη σαν την καλαμιά στον κάμπο. Γιατί; Τα δικά σας παιδιά μόνο έχουν ψυχή και πονιούνται; Εγώ για σκοτωμό τα 'χω;

Άρπαξε μια πέτρα και την πέταξε στο Θανάση. Ανύποπτος εκείνος κοίταξε γύρω του, κλονίστηκε, έπεσε κάτω βογγώντας. Αναταράχθηκαν όλοι. Οι γυναίκες άρχισαν να σταυροκοπιούνται και να τσιρίζουν.

— Τι έκανες, μωρή! Τι σου ζ'φταιξε ο άνθρωπος; Λέξη δε σου 'πε.

— Χριστέ και Παναγιά μου... Τρελάθηκε... Τον σκότωσε. Βοήθεια! Βοήθεια!

Αλβανοί πολιτοφύλακες περιφέρονταν στον καταυλισμό. Άκουσαν τις κραυγές κι έφτασαν στον τόπο του επεισοδίου.

— Τι συμβαίνει; ρώτησε ο αξιωματικός.

Σαν είδε τον Θανάση πεσμένο στη γη να σφραδάζει ξαναρώτησε.

— Ποιος το 'κανε αυτό; Ρώτησα ποιος το 'κανε;

— Δεν είδαμε... Δεν ήμασταν εδώ.

— Απ' ότι αντιλήφτηκα, φέρθηκε προκλητικά κι εξαγρίωσε τον κόσμο, εξήγησε ο Αλέκος.

Ο αξιωματικός τον έκοψε με αυστηρό βλέμμα.

— Δε ζήτησα τη γνώμη σας.

— Είναι καθήκον μου να κρίνω τα πράγματα, απάντησε ο Αλέκος. Είμαι στρατιωτικός υπεύθυνος του χωριού.

Ο Αλβανός σούφρωσε τα φρύδια του.

— Αυτά δεν ισχύουν πια. Εδώ είστε όλοι πρόσφυγες και καθοδηγείστε από τις αρχές της χώρας μας!

Προσηλωμένος στο καθήκον του ο Αλέκος είπε με πάθος.

— Μερικοί δε θέλουν να καταλάβουν ότι είμαστε εδώ, για να συνεχίσουμε να βοηθούμε τον αγώνα, κι αντιδρούν με κάθε τρόπο.

— Δεν είν' αλήθεια, γόγγυξε ο Θανάσης.

Ο αξιωματικός έσμιξε τα δάχτυλά του σε σχήμα σφαίρας.

— Βλέπετε εδώ; Ο κύκλος έκλεισε. Για τις ανάγκες και τα προβλήματά σας είμαστε εμείς υπεύθυνοι. Έγινα αντιληπτός;

Αλληλοκοιτάχτηκαν συλλογισμένοι.

*

Ξαπλωμένος στο σάισμα, κάτω από μια βελανιδιά, ο Θανάσης αισθανόταν τον πόνο ν' απλώνεται στο κορμί του, ένιωθε να παραλύει ολόκληρος.

— Δεν πάω καλά, βόγγηξε.

Η Μέλπω βρισκόταν συνέχεια πλάι του, έβρεχε ένα πανί και το 'φερνε στο ερεθισμένο σημείο. Κάποια στιγμή έδωσε το πανί στην κόρη της λέγοντας.

— Να τ' αλλάζεις συχνά μήπως και καλμάρει ο πόνος.

Ο Θανάσης συνέχισε να βογγά.

— Υπομονή, βρε πατέρα. Θα περάσει. Πες μου, δε νιώθεις καλύτερα; έλεγε η Δάφνη αλλάζοντας τις κομπρέσες.

Προσπάθησε να γυρίσει στο πλευρό. Ο πόνος χαράκωσε το πρόσωπό του.

— Ο Αλβανός υποσχέθηκε να στείλει γιατρό. Πού είναι τα παιδιά; Να κατέβουν στο δρόμο· μπορεί να φτάσει και να μας ψάχνει αλλού.

Μια ολόκληρη ώρα στέκονταν τα παιδιά στην άκρη του αυτοκινητόδρομου περιμένοντας να φανεί το ασθενοφόρο. Ένας υπόκωφος θόρυβος έφτασε κάποια στιγμή στ' αυτιά τους. Φοβήθηκαν μήπως ήταν αεροπλάνο και κόλλησαν στο έδαφος. Όταν τόλμησαν να ανασηκώσουν τα κεφάλια τους, είδαν μια φάλαγγα αυτοκινήτων να κινείται αργά περνώντας με προσοχή τις λακούβες. Κάθε τρανταγμός, ακόμα κι ο μικρότερος, συνοδευόταν από σπαρακτικές κραυγές. Τρομαγμένα, με κομμένη

την ανάσα, τα παιδιά επέστρεψαν στους γονείς τους.

— Αυτοκίνητα με τραυματισμένους αντάρτες περνούνε, είπε ο Λάμπρος.

Κοίταξαν ανήσυχοι τα παιδιά τους.

— Ο γιατρός δε φάνηκε;

— Όχι, απάντησαν με μια φωνή.

Ο Ηλίας έσβησε το τσιγάρο πάνω σε μια πέτρα και στράφηκε στον πληγωμένο αδερφό του.

— Θα πεταχτώ στα χωριά. Ίσως να υπάρχει κάποιος γιατρός που θα μπορέσει να σε κοιτάξει.

*

Μετά από μερικές μέρες πήραν εντολή να μετακινηθούν. Ξεκίνησαν πρωί-πρωί. Μπροστά ο Θανάσης καβάλα στον Ψαρή του, χλωμός από τον πόνο και την αϋπνία, και πίσω οι άλλοι. Κατέβηκαν στην άσφαλτο. Πηγαίνοντας καταμεσής του δρόμου -άνθρωποι, αγώγια, γελάδια, γιδοπρόβατα- έφτασαν σ' ένα χωριό. Ο δρόμος διακλαδωνόταν στα πρώτα σπίτια. Ένας πολιτοφύλακας βγήκε ξαφνικά μπροστά τους.

— Θα πάτε αριστερά. Θα περάστε το ποτάμι και θα καταυλιστείτε κάτω από κείνη την κορυφή, είπε κατεβάζοντας το γείσο.

Ο Θανάσης πέρασε αδιάφορος. Ένα νεόχτιστο σπίτι παρέχει. Μπροστά στην αυλή συνεργείο μαραγκών πλάνιζε σανίδια. Κάποιος, που τοποθετούσε το κούφωμα στο παράθυρο, σφύριζε ένα σκοπό. Μια μηλιά στην άκρη της αυλής, φορτωμένη μήλα, και γύρω γύρω κληματαριές, σκαρφαλωμένες στις κρεβατίνες. Οι γυναίκες κοντοστάθηκαν ζαλικωμένες.

— Αχ! αναστέναξε η Διαμάντω. Ο κόσμος φτιάχνεται, κι εμείς ξεσπιτωθήκαμε.

— Μη χασομεράτε, θα μας πιάσει η ζέστη, είπε ο Θανάσης.

Προχώρησαν σιγά.

— Σαν να μη μας φτάνουν η κούραση κι οι στεναχώριες, έχουμε κι εσένα πάνω απ' τα κεφάλια μας, αντέδρασε η Μέλπω.

— Υποφέρει, κυρά, μην τον στενοχωρείς κι εσύ, είπε η Διαμάντω.

— Πάει καβάλα και του φαίνεται εύκολο. Ρώτα κι εμάς που ξεπλατιστήκαμε;

Ο Θανάσης βίτσισε το μουλάρι. Κατέβηκαν στην ποταμιά. Ο ήλιος έκαιγε δυνατά. Ο Γιαννάκης κάθισε σε μια πέτρα και δεν έλεγε να σηκωθεί.

— Σήκω, πασά μου, είπε η Διαμάντω σκύβοντας πάνω του. Έλα, δώσ' μου το χεράκι σου.

— Δεν μπολώ. Δεν μπολώ.

Ένωσε την καρδιά της να ραγίζει.

— Ακόμα λίγο, πασά μου, ακόμα αυτή τη ραχούλα να περάσουμε, και θα κάτσεις όσο θέλεις.

Πίσω το κοπάδι σερνόταν αριά-αριά, σιγοκίνητο ρίχτηκε στην ποταμιά κι έπεσε με τα μουσούδια στο νερό, που λαμπύριζε ανάμεσ' από τα χαλίκια. Ο Ηλίας είχε το νου του στην οικογένεια. Τι να πρωτοκάνει και ποιον να βοηθήσει; Τα μικρά παιδιά του ή την έγκυο γυναίκα του, που βάδιζε βαριοφορτωμένη;

— Άστα, ας ποτιστούν καλά. Μετά βάρα τα να ριχτούν απέναντι. Θα περιμένω στη ράχη, είπε κι έφυγε βιαστικά.

Οι οικογένειες πλησίασαν στο διάσελο. Δεξιά τους ορθωνόταν η κορυφή, ολόγυμνη, με ομαλές πλαγιές, γεμάτες ογκόλιθους. Μια πράσινη λουρίδα με θάμνους κι αγριόχορτα· στους πρόποδες ανάβρες νερού. Από εκεί και κάτω ξεδιπλωνόταν ένας μικρός κάμπος, που τερμάτιζε σε μια ρεματιά με λεπτοκαρυές. Απέναντι ο τόπος ανέβαινε απότομα, σκαλιά-σκαλιά. “Από δω θα κατεβαίνει ο Θεός και βλέπει τον κόσμο... Να κατέβαι-

νε και τώρα να χωρίσει τους ανθρώπους που σκοτώνονται” σκέφτηκε ο Λάμπρος, καθώς κοιτούσε το παράξενο τοπίο. Ο Ηλίας ανεβοκατέβασε την αγκλίτσα του με αστραπιαίες κινήσεις.

— Πρόσεχε! Ο τόπος είναι γεμάτος φίδια.

Δεν πρόλαβε να κάνει μερικά βήματα κι άκουσε ένα σιγανό σούρσιμο δίπλα. Το χορτάρι κυμάτισε. Πέρασε τρέχοντας.

— Πήγαινε με τους άλλους να ξεκουραστείς, είπε ο Ηλίας κοιτάζοντας με πόνο τον ταλαιπωρημένο γιό του.

Ο Λάμπρος βιάστηκε να φτάσει τις οικογένειες. Ένα δασάκι πιο πέρα πρόβαλε σαν γλώσσα μεσ’ από τη ρεματιά.

Οι οικογένειες σταμάτησαν κάτω από τα πεύκα. Τα ένιωσαν να θροϊίζουν. Ανάσαιναν βαθιά. Ανακουφίστηκαν. Ο Μίμης σήκωσε την μπούκλα⁴ και την έφερε στα χείλη του. Το νερό έτρεχε σαν από βρύση κι έβρεχε τα στήθια του. Τα ξαδέλφια του ανησύχησαν, μαζεύτηκαν γύρω του.

— Ε! Φτάνει. Θέλουμε κι εμείς να πιούμε.

Τους γύρισε τις πλάτες.

— Τώρα θα δεις, τον φοβέρισε ο Κώστας.

Ο Θανάσης άνοιξε τα μάτια. Ακόμα και όταν τα μάλωνε, τα παιδιά ένιωθαν σαν να τα χαϊδολογούσε.

— Αχ, διαβολάκια, δε σταματάτε μια στιγμή να κλείσουμε μάτι!

Γύρισαν και κάθισαν στο στρώμα. Σε λίγο τα πήρε ο ύπνος. Τα τζιτζίκια χαλούσαν τον κόσμο, σε ξεκούφαιναν, όμως ήταν αδύνατο να ταραξουν τον ύπνο τους.

II

Τι αναποδιά της μοίρας, τι κακό πρωτάκουστο να χωρίζει ο κόσμος ζωντανός! Η σκέψη γύριζε πίσω στο χωριό τους.

Στή Ζέρμα⁵ είχαν απομείνει μόνο γέροι κι ανήμποροι. Ο απόηχος του πολέμου είχε καταλαγιάσει, μα ζούσαν με την αγωνία ακόμα. Δειλά-δειλά άρχισαν να εγκαταλείπουν τα κρυσφύγετα. Το χωριό θύμιζε τόπο θλίψης κι ερημιάς. Τα ουρλιάσματα ενός σκύλου κορύφωναν το αίσθημα αυτό.

Ο γέρος Αγόρου βγήκε στο καραούλι του, κοιτούσε τ' άδειο χωριό με βουρκωμένα μάτια. Μετά από αρκετή ώρα είδε τον Κωνσταντή Μάντη να φτάνει στο σταυροδρόμι.

— Ε, καημένε Κωνσταντή, τι έγραφε η μοίρα μας! Να γυρίζουμε στους δρόμους σαν φαντάσματα. Εμείς μωρέ, που δε βρίσκαμε γωνιά να ησυχάσουμε, ήχησε η φωνή του σαν πένθιμο καμπανόκρουσμα.

— Μας λυπήθηκε ο Θεός, φαίνεται, και μας άφησε ολομόναχους, για να περάσουμε ήσυχα τα γερατειά μας, σάρκασε.

— Άει, κάμε σα δω!

— Για κουβέντες και κατσιό θα 'χουμε καιρό. Για τίποτα άλλο να κοιτάξουμε πρώτα.

Τα ουρλιαχτά έφτασαν πάλι στ' αφτιά του Αγόρου.

— Άκουσες; Τίνος να 'ναι αυτό το σκυλί; Σε ποια ράχη ουρλιάζει;

Ο Κωνσταντής Μάντης αφουγκράστηκε.

— Απ' τα δικά μου θαρρώ πως είναι.

Πήρε το δρόμο, ίσα για τη στάνη. Τα πεύκα βούιζαν, σάλευαν αργά. Από το χώμα ανάβγαινε ακόμα μυρωδιά από γάλα. Για μια στιγμή του φάνηκε πως είδε το μαντρί γεμάτο πρόβατα και τους γιους του καθιστούς στα πέτρινα καθίσματα ν' αρμέγουν.

— Έρμη ψυχή, πώς με ξεσυνερίζεσαι! αναστέναξε.

Χοντρές σταγόνες δάκρυα κύλησαν στο πρόσωπό του. Μετά από λίγο βελάσματα έφτασαν στ' αφτιά του. Νόμισε ότι παράκουσε, αλλά τα βελάσματα επαναλήφθηκαν. Κοίταξε απέναντι. Μερικά γίδια στάλιζαν στα βράχια. Τ' απόγευμα κατέβασε τις κατσίκες στο χωριό. Πίσω ο σκύλος του, πληγωμένος στο μάτι, σερνόταν αργά, με το κεφάλι κρεμασμένο. Σταματούσε κάθε λίγο και λιγάκι, περνούσε το πόδι πάνω από την πληγή κι έδιωχνε τις μύγες.

Έκπληκτοι οι γέροι βγήκαν στο δρόμο. Οι κατσίκες είχαν ριχτεί στις βατσινιές του φράχτη. Ο Αγόρου σίμωσε προσεχτικά. Ο Θεός τον είχε απαλλάξει από τις έγνοιες για τα εγγόνια του, αλλά δεν ξέχασε και τον ίδιο. Έκανε το σταυρό του.

— Μωρέ; Η μανάρα μου! Δόξα σοι ο Θεός!

Ύστερα από τη μεγάλη συγκίνηση που είχε περάσει, ο Κωνσταντής Μάντης αισθάνθηκε αδυναμία. Τ' αφτιά του βούιζαν. Με δυσκολία στεκόταν στα πόδια του.

— Βλαμ⁶, δεν είμαι καλά, είπε στον Αγόρου.

— Τι έπαθες; Το πρωί πήγαινες σαν παλικάρι. Μήπως κουράστηκες;

Περπατούσε σιγά-σιγά, πλημμυρισμένος στον ιδρώτα, ώσπου έφτασε στη βρύση· έριξε μια χούφτα νερό στο πρόσωπο κι έγειρε στον ίσκιο μιας κορομηλιάς. Ο σκύλος κουλουριάστηκε στα πόδια του, βάβιζε, αναστέναζε σαν άνθρωπος.

— Κάτι κακό θα βρήκε τη φαμελιά μου, είπε και στήλωσε τα μάτια του μακριά.

Ένας θόρυβος που δυνάμωνε έφτασε στ' αφτιά του. Μαύρες σκιές εμφανίστηκαν στο πεδίο της ορατότητάς

του. Ο τόπος ταράχτηκε, κουρνιαχτός κάλυψε το δρόμο που έφερνε στο χωριό. Ο Κωνσταντής Μάντης ανασηκώθηκε. Άνθρωποι και ζώα σταματούσαν τριγύρω του. Έβλεπε θαμπά. Νόμισε πως επέστρεφαν οι συγχωριανοί του. Κάποιος έσκυψε πάνω του.

— Ε, γέροντα; τον τίναξε από τον ώμο. Ο κύριος διοικητής σας ζητάει.

Ο Κωνσταντής Μάντης έφερε το χέρι του αντήλιο. Συγκέντρωσε τη σκέψη του κοιτάζοντας τον άγνωστο.

— Ποιος διοικητής; Τι θέλει; είπε μισοζαλισμένος.

Σηκώθηκε με δυσκολία και προχώρησε αργά πίσω από τους άλλους γερόντους. Ο αξιωματικός έριξε πάνω του το βλέμμα.

— Εσύ παππού, έχεις παιδιά;

— Δόξα τω Θεώ! Τρεις γιους κι άλλες τόσες κόρες. Τ' άλλα τα παιδιά μου, νέα και παλικάρια, μου τ' άρπαξε η πατρίδα και δεν τα ξανάδα.

— Οι γιοι σου πού είναι;

Έσκυψε με το χέρι στ' αφτί του.

— Άαα!

— Οι γιοι σου πού ζούνε, ρώτησα, πού είναι;

— Σάμπως ξέρω, αποκρίθηκε. Όπου είναι κι οι άλλοι οι χωριανοί. Μπορεί πίσω στη Γράμμουστα, αλλά μπορεί και πιο πέρα. Σάμπως ξέρω πού βγάζουν οι δρόμοι αυτού του κόσμου;

Το πρόσωπο του αξιωματικού ζάρωσε.

— Θα έχετε κι εγγονούς, βεβαίως;

— Αν έχω, λες; Όσους δεν έχει κανένας άλλος.

Οι φαντάροι γύρω άκουγαν χασκογελώντας.

— Μπορείς να μας πεις πού βρίσκονται;

— Γιατί να μην μπορώ, μπρε; Μυστικό είναι; Άλλοι αντάρτες κι άλλοι στο στρατό. Όπου τους όρισε η μοίρα. Σαν τα σφάγια του γάμου και της Λαμπρής. Αλίμονο σ' εμάς που μας τιμώρησε η μοίρα να τους κλαίμε, αντί να κλαίνε αυτοί εμάς.

Ακούμπησε στον τοίχο παραμιλώντας. Το τμήμα του στρατού έφυγε εσπευσμένα. Οι γέροντες αναρωτιόνταν ακόμα κοιτάζοντας ο ένας τον άλλο.

— Πώς έφτασαν εδώ χωρίς να πέσει ντουφεκιά;

— Θα ξεγλίστρισαν μεσ' απ' τις γραμμές των ανταρτών.

Ο Κωνσταντής Μάντης μισοάνοιξε τα μάτια.

— Τι λέτε, μπρε. Οι αντάρτες έχουν μύτη ζαγαριού και μάτι από γεράκι, είπε ξαναμμένος καθώς ήταν από τον πυρετό.

Ο Αγόρου ανασηκώθηκε όρθιος.

— Σας τα 'λεγα εγώ, κάποια μέρα θα γίνουν λαγοί κι ούτε που θα δούμε προς τα πού θα σκορπίσουν, τους υπενθύμισε τα λόγια του με περηφάνεια.

— Κοίτα κάποια στιγμή να μην τρίβεις τα μάτια σου, απάντησε ο Κωνσταντής Μάντης.

Τότε κάτι που δεν περίμεναν αντίκρισαν μπροστά τους. Οπλοφόροι πρόβαλαν στο ακροκλήσι τ' Αϊ-Γιώργη. Μερικοί τράβηξαν ράχη-ράχη για την απάνω γειτονιά και άλλοι παρατηρούσαν γύρω το χωριό και σκόρπισαν αναπάντεχα, όπως εμφανίστηκαν. Ένας μόνο έμεινε στο ίδιο μέρος. Οι γέροι παραξενεύτηκαν.

— Ποιος να 'ναι αυτός πού γυρίζει στα μνημούρια;

— Κοιτάει προς τα δω. Μπας κι είναι χωριανός μας;

Δεν πρόλαβαν να κουνηθούν. Οι άγνωστοι τους έζωσαν από παντού. Καινούριες μαύρες ενδυμασίες, άρβηλα, μπερέ με έμβλήματα. Οι όψεις τους σκληρές, τα μάτια τους ανήσυχα κατασκόπευαν τους πάντες. Ένας άντρακλας σίμωσε στη διπλανή πόρτα, έδωσε μια κλωτσιά και την τίναξε πέρα. Οι άλλοι πρόταξαν τα όπλα.

— Μπρος, περάστε μέσα!

Οι γέροι κοιτάχτηκαν έντρομοι, έγιναν άσπροι σαν χαρτί.

— Τι δουλειά έχουμε σε ξένο σπίτι; αντέδρασε ο Κωνσταντής Μάντης.

— Προχώρα!

Αισθάνθηκε την κάννη στην πλάτη του. Έκανε δυο βήματα μπροστά και στηρίχτηκε στο περβάζι της πόρτας.

— Βγάλτε τα ρούχα σας, αφήστε τα κάτω και προχωρήστε. Αριστερά οι άντρες, δεξιά οι γυναίκες. Τις ζώνες εδώ, στο γάντζο, φώναξε ο άντρακλας.

Ο Κωνσταντής Μάντης έλυσε το σελάχι⁷ και το έδωσε στα χέρια του. Εκείνος αγρίεψε.

— Στο γάντζο, είπα, όχι σε μένα, για να ξέρετε βγαίνοντας πού θα τα βρείτε.

Ο γέρος παρέμεινε στην θέση του.

— Κάνετε ό,τι θέλετε. Ψάξτε με... Ρούχα εγώ δε βγάζω. Ούτε σε ξένο σπίτι μπαίνω.

Δέχτηκε μια δυνατή σπρωξιά και σωριάστηκε στο υπόγειο.

Λίγο φως έπεφτε μέσα. Οι μαυροφόροι ρίχτηκαν στα σιγκούνια των γερόντων. Ο αρχηγός τους αφού έψαξε το σελάχι, στάθηκε στην είσοδο και παρακολουθούσε τους συνεργούς του καχύποπτα. Από τα γέρικα κορμιά αναδυόταν μια εμετική δυσωδία. Δεν άντεξε και γύρισε πίσω.

— Μην καθυστερείτε! φώναξε.

Εξαφανίστηκαν σαν να τους κατάπιε η γή. Δειλά-δειλά οι γέροι βγήκαν στην αυλή.

— Τι 'ταν αυτοί, μωρέ; Πώς βρέθηκαν εδώ; αναρωτιόνταν.

Είδαν τις γριούλες να ξεμυτίζουν με τις μαντίλες χαμηλά και τραβήχτηκαν στην άκρη.

— Δεν ξέρω. Άνθρωποι ήταν ή κτήνη; Και να φανταστείς πως είχαν και την κορώνα στις σκούφίες τους, βρυχύθηκε ο Αγόρου. — Τέτοιο ξευτιλισμό που πάθαμε εμείς, άλλος δε θα 'παθε σ' αυτόν τον κόσμο. Ποιος θα μας νιώσει; αναστέναζε ο Κωνσταντής Μάντης.

Η αθυροστομία και το θάρρος δεν του έλειψαν ποτέ του Αγόρου, αλλά πρώτη φορά τον άκουσαν να ξεσπάει με τόση οργή.

— Θεονήστικοι οι άλλοι, απ' το Θεό να το βρουν για

τα κακά που έπραξαν μα τέτοια αίσχη δεν έκαμαν ποτέ. Ντρέπομαι να σηκώσω μάτι να κοιτάξω τον κόσμο. Ακούτε; Έρχεται μπροστά μου η ασχήμια της γεροντίστικης γύμνιας μας και συχαίνομαι τον εαυτό μου, είπε συνοφρυωμένος.

*

Ο Κωνσταντής Μάντης έπεσε στο στρώμα. Το βράδυ έχασε τις αισθήσεις του, παραμιλούσε. Για μια στιγμή ανασήκωσε το κεφάλι και με το χέρι αντήλιο, σαν να βρισκόταν σε χώρο ανοιχτό, γόγγυσε.

— Το βιο, μπρε! Προσέξτε το βιο! Θα μπει στα σπαρτά.

Οι συγχωριανοί του που στέκονταν γύρω του πίστεψαν πως έφτανε το τέλος του.

— Αν είμαστε κι αν δεν είμαστε εδώ, το ίδιο κάμει, είπε ο Αγόρου.

Κοιτάχτηκαν ανήσυχα. Ένιωθαν τη σκιά του θανάτου να πέφτει στην κάμαρα. Άρχισαν να σηκώνονται και να βγαίνουν ένας-ένας.

— Πού πάτε; Είναι αμαρτία να μην υπάρχει κάποιος να του κλείσει τα μάτια, είπε ο μπατζανάκης του.

— Μέχρι να φτάσει αυτή η στιγμή, θα 'ρθει η κουνιάδα του.

— Μπορεί να μην περάσει, αποκρίθηκε ο γέρος της.

— Γιατί;

— Πήγε στη λεχώνα. Η γυναίκα έχει πόνους.

— Τί θέλεις να 'χει; χαρές; Πόνο έχει η γυναίκα. Με βάσανα και πόνους γεννιέται και πεθαίνει ο άνθρωπος.

Η συγχωριανή τους είχε γεννήσει τη βραδιά που εκκενώθηκε το χωριό. Παρόλα τα γιατροσόφια της μαμής, συνέχιζε να υποφέρει από υστεραλγία. Ο γέρος έφτασε στο κατώφλι της.

— Μω μπάμπου. Τί κάθεται; Ο Κωνσταντής ξεψυχάει.

Η Φύλλιω φάνηκε στην πόρτα. Πέταξε την κατάρρα της.

— Καιρός να δώσει λόγο για τις αμαρτίες του.

Ο γέρος την κοίταξε με δέος.

— Την κατάρα μου να 'χεις! Τι 'ναι αυτά που λές;

Η γυναίκα του έκανε το σταυρό της με τα μάτια στυλωμένα ψηλά, σαλεύοντας τα χείλη.

Απρόβλεπτοι κίνδυνοι μπορεί να παραμονεύαν ακόμα γύρω τους· μανταλώθηκαν στα σπίτια παρέες-παρέες. Τέτοια νύχτα ξάστερη και γαλήνια, με τη σκέψη του θανάτου στο μυαλό τους, ξάγρυπνοι και σιωπηλοί, πρώτη φορά περνούσαν. Τους φαινόταν πως θ' άκουγαν τα βήματα του χάρου, το πέταγμα της ψυχής να φτερουγεί στα ουράνια.

— Πώς έγινε ο κόσμος! Να πεθαίνεις και να μην υπάρχουν άνθρωποι να χτυπήσουν την καμπάνα, ν' ανοίξουν ένα λάκκο να σε παραχώσουν, αναστέναξε ο Αγόρου.

Δυο βήματα ήταν για το καμπαναριό, έφτανε ν' απλώσουν το χέρι και θα έπιαναν το σχοινί της καμπάνας, μα δεν είχαν το θάρρος να βγούνε παραέξω. Η αυλόπορτα έτριξε. Σταμάτησαν την κουβέντα κι αναστέναξαν κάνοντας το σταυρό τους.

— Πάει, μας άφησε ο Κωνσταντής. Θεός σχωρέστον! Η Φύλλιω μπήκε στην κάμαρα λαχανιασμένη.

— Εφτάψυχος είναι, π' ανάθεμά τον. Εκεί που νόμιζα πως ξεψυχάει, πετάχτηκε πάνω κι άρπαξε την αγκλίτσα. Τι να σας πω; Μου κόπηκε το αίμα. “Το βιο”, λέει... Τον περιμένει το βιο! Σίγουρα, θα του 'στριψε. Δεν ξέρω τι μπορεί να κάμει ακόμα. Ελάτε! Βιαστείτε!

— Θαρρείς πως έχουμε τα κότσια σου;

Έτρεξαν πίσω της γογγύζοντας.

Κάτω απ' τα Μανταίικα άρχιζαν τα χωράφια, μισοθερισμένα από κάποιους ξένους. Ο Κωνσταντής Μάντης περιφερόταν στην καλαμιά παραπατώντας και κραδαίνοντας την αγκλίτσα του.

— Ω! Ωωω! χούγιαξε σα να σαλάγιαζε το κοπάδι του. Αχόρταγα πλάσματα. Νταούλι γίνατε, μα δε λέτε να σταματήστε... Νίκο! Λάμπρο! Κωνσταντή! Πού είστε, μπρε; Κατά δω γυρίστε τα, στη μεσαριά να βοσκήσουν.

Σε κάθε βήμα του φαινόταν σαν να τον παρέσερνε ο άνεμος.

— Βιαστείτε, μπρε! Μπήκαν στα σπαρτά. Θα χαλέψουν⁸ να πληρώσουμε για τη ζημιά. Πού είστε και δεν μ' ακούτε;

Κοίταξε γύρω, αλλά τα μάτια του ήταν θολά, δεν έβλεπε τίποτα. Σωριάστηκε κάτω. Το πρόσωπό του γδάρθηκε από τις καλαμιές, μάτωσε. Δεν τον άκουσαν να βογγά.

III

Ξεκομμένες ομάδες κατατρεγμένων εξακολουθούσαν να καταφτάνουν στον καταυλισμό. Οι άνθρωποι κατάκοποι κι εξαντλημένοι σωριάζονταν καταγής.

Ο Παντελής πλησίασε έναν γκριζομάλη φαρδοπρόσωπο άντρα με στιβαρές ωμοπλάτες που στεκόταν ακόμα όρθιος.

— Από πού είστε, πατριώτη;

— Απ' την Καρδίτσα, απάντησε εκείνος με την προσοχή του συγκεντρωμένη στον καταυλισμό.

Κόσμος σωρομαζεμένος κάλυπτε την απλοτοπιά ως πέρα, ως εκεί που έφτανε το μάτι του.

— Τι 'ναι τούτο εδώ; Πού βρισκόμαστε;

— Δε βλέπετε;

Ο Καρδιτσιώτης έριξε από πάνω του το βάρος, ένα μεγάλο σακκί παραφουσκωμένο κι έγειρε βαριά.

— Ό,τι και να 'ναι, δε θα 'ναι η κόλαση, είπε με ανακούφιση.

Καθώς ολοκλήρωνε τη σκέψη του, πρόσεξε κάτι περίεργο αλλά και ανησυχητικό. Ο κόσμος εξακολούθησε να συγκεντρώνεται γύρω του και να τον παρακολουθεί με προσοχή.

— Κόλαση δεν είναι, αλλά δεν είναι και συνθήκες αυτές για να ζήσει κανείς, απάντησε κάποιος.

Την ίδια στιγμή, σαν να ήταν ο αντίλαλος της απόκρισης, ακούστηκαν ψίθυροι, που έκφραζαν αισθήματα πικρίας και απογοήτευσης.

— Μένουμε εδώ, σ' αυτή την ερημιά έναν ολόκληρο μήνα, χωρίς φωμί και στέγη, μα και χωρίς ένα δέντρο,

για να φυλαχτούμε απ' το λιοπύρι.

— Ακόμα και το νερό μας λείπει. Ξεραθήκαμε όρθιοι σαν τα κλαριά.

— Και δε φαίνεται ν' αλλάζει τίποτα.

Οι κουβέντες αυτές έκαναν τον άντρα από την Καρδίτσα να ανησυχήσει.

— Όστε έτσι; Οι ταλαιπωρίες μας δεν τέλειωσαν ακόμα; Θα υποφέρουμε κι εδώ; είπε χαμηλόφωνα.

Οι υπεύθυνοι του καταυλισμού πέρασαν δίπλα διασχίζοντας το πλήθος. Ο Γεωργίου ένιωσε να του κόβονται τα πόδια, και μόλις απομακρύνθηκαν λιγάκι σταμάτησε εξαντλημένος.

— Έχει δίκιο ο κόσμος, δεν μπορεί να ζήσει με ψίχουλα, είπε σιγανά.

Έμειναν εμβρόντητοι· δεν περίμεναν ν' ακούσουν απ' τα χείλη του τέτοια λόγια.

— Δεν αρκεί να βλέπουμε τα προβλήματά του, παρατήρησε ο Ανέστης αφήνοντας τη σκέψη του στη μέση.

— Τι άλλο μπορούμε να κάνουμε;

— Να πάψουμε να τάζουμε φούρνους με καρβέλια, είπε αιφνίδια.

Ο Γεωργίου αισθάνθηκε να γίνεται στόχος επικρίσεων για κάποιες παλιές του επαγγελίες, που διατηρούνταν αναλλοίωτες στη μνήμη των συγχωριανών του. Συνοφρυώθηκε.

— Νομίζεις πως ήταν εύκολο να δώσεις να καταλάβει ο κόσμος ότι έπρεπε να εγκαταλείψει τα σπίτια του και να πάει στο άγνωστο; Το σκέφτηκα και το ξανασκέφτηκα αυτό. Κι είπα ό,τι είπα. Τι να 'κανα; Εντολή ήταν που έπρεπε να εκτελεστεί, είπε δυσαρεστημένος.

— Όποιος πιστεύει στα ιδανικά για τα οποία παλεύουμε, μπήκε στη μέση ο Αθανασίου, θα πρέπει να βλέπει τα πράγματα με το πνεύμα του αγωνιστή και ν' αποφεύγει τις προσωπικές επιθέσεις.

Ο Ανέστης στράφηκε στον Αθανασίου.

— Η παρατήρησή μου δεν αφορά κανένα προσωπικά, και πολύ περισσότερο δε σχετίζεται με την περίπτωση που ανέφερε ο Χάρης, αλλά με τις υποσχέσεις που όλοι μας μοιράζουμε στον κόσμο.

Εκείνη την στιγμή είδαν μερικά κάρρα να πλησιάζουν στον καταυλισμό και στράφηκαν όλοι προς τα εκεί.

Ο Αθανασίου βρισκόταν ήδη στο πόδι.

— Ας βιαστούμε, γιατί δεν ξέρεις τι μπορεί να συμβεί, είπε κι έκανε μεταβολή.

— Χαζομάρες! Υπερβολές! ακούστηκαν φωνές πίσω του.

Προχώρησε χωρίς ν' αποκριθεί, με σφιγμένα χείλη. Οι άλλοι τον πήραν από κοντά όσο πιο γρήγορα μπορούσαν.

Ο κόσμος έτρεχε απ' όλες τις μεριές με σάκους στα χέρια, συνωστιζόταν γύρω από τα κάρρα και σπρωχνόταν ποιος θα βγει μπροστά από τον άλλο. Ο Αθανασίου πετάχτηκε στον αναβατήρα του κάρρου.

— Κάνετε ησυχία. Μη σπρώχνεστε. Φτάνουν τα τρόφιμα για όλους, φώναξε.

Στάθηκαν στη σειρά ανήσυχoi με τα μάτια καρφωμένα στο μέρος όπου γινόταν η διανομή των τροφίμων.

Ο Παντελής επέστρεψε στο κατάλυμά του με σουφρωμένα φρύδια.

— Κάτι έδωσαν και σήμερα, είπε και παρέδωσε το σάκο στη γυναίκα του.

Η Γλυκερία έχωσε το χέρι στον τορβά κι έβγαλε από μέσα μερικά πράσα, δυο μελιτζάνες και μια σακουλίτσα με αλεύρι.

— Τι φαΐ να σου κάμω απ' αυτά;

— Πάλι γκρινιάζεις; Ό,τι μπορέσεις. Εσύ ξέρεις.

Του είχε παράπονο γιατί δεν είχε ακούσει τη γνώμη της.

— Σου 'πα να πάμε με τ' αδέρφια μου. Αλλά εσύ το δικό σου. Όχι και όχι. Τράβα τώρα, είπε νευρικά.

— Απ' το ντιπ, καλά είναι κι αυτά. Δεν είμαστε σπίτι μας, για να τα 'χουμε όλα.

— Έχουμε το βιο μας, ξέρω να πω, και καθόμαστε εδώ κι υποφέρουμε.

— Πόσες φορές θα στο πω; Φαγί να 'ναι κι ας είναι ό,τι και να 'ναι. Δεν θα πας να τσαπίσεις, πρόσθεσε.

Η Γλυκερία έβαλε το τσουκάλι στη φωτιά. Από το αλεύρι βγήκε ένας πολτός, ίδια λάσπη, που κολλούσε. Ο Παντελής κατέβασε μερικές κουταλιές, χωρίς να πει κουβέντα. Η Θεοδώρα, η μικρή τους κόρη, έμεινε με το κουτάλι στα χείλη της.

— Είναι πικρό. Δεν τρώγεται, παραπονέθηκε.

— Μην τρως σαν δε σ' αρέσει!

— Έχει δίκιο το κορίτσι, μην το μαλώνεις, είπε τότε η Γλυκερία.

Λες κι άκουσαν τα λόγια τους οι διπλανοί κι άρχισαν να διαμαρτύρονται.

— Τι μας πέρασαν, μωρέ; Ζώα; Να μας ταΐζουν λαχανίδες και ρόβι;

— Πού 'ναι αυτοί που μας τάζαν λαγούς με πετραχήλια; Θέλω ν' ακούσω τι λένε τώρα;

Όσο περισσότερο φιλοκοσκίνιζε τα πράγματα ο Παντελής, τόσο πιο εύκολα συμβιβαζόταν με αυτά. Στράφηκε στους συγχωριανούς του.

— Εσείς, βρε, χάσατε την αίσθηση της πραγματικότητας. Ζητάτε πράγματα που δε γίνονται. Για σκεφτείτε λιγάκι, σκεφτείτε σαν ώριμοι άνθρωποι.

Τον διέκοψαν.

— Τι ζητούμε, μωρέ; Ένα κομμάτι ψωμί να δώσουμε στα παιδιά μας.

— Το κακό είναι, ότι θέλουμε να φάμε κι εμείς, οι μεγάλοι.

— Αν δεν έχουν ψωμί, ας μας δώσουν δουλειά.

Ο Γεωργίου αποφάσισε να μιλήσει.

— Ακούστ' εδώ! Μερικά πράγματα δεν έρχονται

όπως τα θέλουμε, είπε σκεπτικός. Οι αποθήκες είναι γεμάτες τρόφιμα, αλλά λείπουν τα μέσα για τη μεταφορά τους. Δεν μπορούν να γίνουν όλα μαζί. Υπάρχουν άλλες προτεραιότητες. Όσο γι' αυτό δεν πιστεύω ν' αμφιβάλει κανένας; πρόσθεσε κοιτάζοντας τους επικριτές του.

Απόφυγαν το βλέμμα του. " Αυτό μπορεί να σήμαινε πολλά", σκέφτηκε ο Γεωργίου. Έπρεπε να χειριστεί το ζήτημα διαφορετικά, αν ήθελε να φτάσει στο σκοπό του. Τότε άκουσε μια φωνή που τον άφησε άναυδο.

— Από λόγια χορτάσαμε. Δεν το νιώθετε; Αν όχι, τότε αλίμονό μας, είπε κάποιος μεσ' από το πλήθος.

"Να πέσαμε τόσο χαμηλά, που μας αγνοούν εντελώς; Πώς θα κερδίσουμε τη χαμένη αξιοπιστία μας;" συλλογιζόταν ο Ανέστης, καθώς προσπαθούσε να βάλει τα προβλήματα σε μια σειρά.

Οι αλβανικές αρχές οργανώνανε με δυσκολία τη σίτιση των προσφύγων που πλημμύριζαν τη χώρα τους. Τα σχολεία μετατρέπονταν σε παιδικούς σταθμούς και κέντρα υποδοχής. Νάταν μόνο αυτό; σκέφτηκε και ξανασκέφτηκε. Ένας ολόκληρος στρατός στήριζε τις ελπίδες του στον εφοδιασμό που έφτανε από την Αλβανία. Άρρωστοι και τραυματίες κατακλύζαν τα νοσοκομεία.

Μια ξαφνική σκέψη διέκοψε το συλλογισμό του. Μπορούσε να τα πει όλα αυτά; Σε τι θα ωφελούσαν; Μήπως έκανε λάθος; Όχι ένα, αλλά πολλά; Αλυσίδα από λάθη; Λάθη βαριά και ασυγχώρητα, που μπορεί να είχαν δυσάρεστες συνέπειες; Άλλαξε γνώμη.

— Ακούστε συναγωνιστές, είπε σε ήρεμο τόνο. Οι καταδιωγμένοι που βρήκαμε καταφύγιο σε τούτη τη μικρή χώρα είμαστε χιλιάδες, πολλές χιλιάδες και, όπως βλέπετε και μόνοι σας, ο αριθμός μεγαλώνει συνέχεια. Οι αλβανικές αρχές καταβάλλουν τεράστιες προσπάθειες, για να λύσουν τα προβλήματά μας που δεν είναι και τόσο εύκολα, όπως νομίζουμε. Χρειάζεται κατανόηση και υπομονή.

— Ως τότε; Ως τότε; άρχισαν να φωνάζουν απ' όλες τις μεριές.

Ο Ανέστης προσπάθησε να κρύψει την ταραχή που του προκάλεσε η απρόσμενη αντίδραση.

— Μαγικές λύσεις δεν υπάρχουν, αλλά και να υπήρχαν ακόμα, δε θα 'μασταν εμείς εκείνοι που θα δίναμε απάντηση. Πώς να το πω, για να καταλάβετε καλύτερα; Δεν είναι της δικής μας αρμοδιότητας.

— Θα περιμένουμε. Αλλά πόσο; Μπορεί να μας απαντήσει κάποιος; ακούστηκε μια φωνή.

Αγανακτισμένος ο κόσμος άρχισε να μουρμουρίζει.

— Μόνο ο Θεός μπορεί να μας βοηθήσει.

Ο ήλιος μεσουρανούσε. Λαύρα, φωτιά ο τόπος, έσκαε η πέτρα. Πού να σταθούν!

*

Άνθρωποι περιφέρονταν στο δάσος κοντά στο γρέκι⁹ των Μανταίων. Ο Ηλίας ξεχώρισε το δάσκαλο να παιδεύεται με κάτι ξερόκλαδα που προσπαθούσε να σπάσει.

— Πάρε το τσεκούρι και πήγαινε στο δάσκαλο, είπε στο Λάμπρο. Αν μπορεί, πες του, να περάσει από 'δώ.

Ο δάσκαλος έφτασε μ' ένα μάτσο ξεράδια στη μασχάλη. Τον γνώριζαν αρκετά, για να μπούνε αμέσως στο θέμα.

— Δάσκαλε, μας απασχολεί ένα σοβαρό ζήτημα και θέλουμε να μας πεις τη γνώμη σου.

— Ευχαρίστως. Αρκεί να είμαι σε θέση.

— Τα παιδιά μας πρέπει να μάθουν γράμματα, συνέχισε ο Ηλίας. Σκεφτήκαμε, αν συμφωνείς κι εσύ, ν'αναλάβεις αυτή την ευθύνη. Εμείς, απ' την πλευρά μας, δεσμευόμαστε να εξασφαλίσουμε τη συντήρηση τη δική σου και της οικογένειάς σου. Τι λες;

Ο δάσκαλος ζύγισε προσεχτικά τα λόγια του.

— Το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό και δεν είμαι σε θέση ν' απαντήσω αμέσως.

— Θα ξεπληρώσουμε τον κόπο σου με το παραπάνω, συμπλήρωσε ο Βασίλης. Μπορείτε από σήμερα κιόλας να 'ρθετε κοντά μας. Δεν ξέρουμε, βέβαια τι προβλήματα ακόμα μπορεί να παρουσιαστούν μπροστά μας, αλλά από ψωμί και φαγί δε νομίζω να υποφέρουμε! Ό,τι θα φάμε εμείς, θα φάει κι η οικογένειά σου.

Το πρόσωπο του δάσκαλου απάλυνε. Ήταν μεγάλη υπόθεση να εξασφαλίσει τη διατροφή της οικογένειάς του και ν' απαλλαγεί από το άγχος αυτό.

— Δε βλέπω το λόγο, για τον οποίο θα μπορούσα ν' αρνηθώ αλλά, θα 'θελα προηγουμένως να μιλήσω με την οικογένειά μου.

— Καλά, δάσκαλε, μπορούμε να περιμένουμε.

Ο δάσκαλος πήρε τα κλαδιά παραμάσκαλα κι απομακρύνθηκε βιαστικά.

*

Πέρα προς την οδοντωτή γραμμή του ορίζοντα, εκεί όπου τόσα βομβαρδιστικά όργωναν τον ουρανό όλες τις προηγούμενες μέρες, τώρα ένα αναγνωριστικό πετούσε συνέχεια από το πρωί. Ο Ηλίας παρακολουθούσε την πτήση συλλογισμένος. "Τι να σημαίνει αυτό;" έλεγε μέσα του.

Ένας ντόπιος, που περνούσε από εκείνο το μέρος μέρα παρά μέρα, εμφανίστηκε πάλι. Πλησίασε κι έδωσε το χέρι του στον Ηλία. Αντάλλαξαν τα πρώτα λόγια κι ύστερα εκείνος ξανοίχτηκε.

— Πέρασαν αρκετές μέρες από τότε που γνωριστήκαμε. Τυχαία, όπως συμβαίνει συνήθως. Αυτό δεν πρέπει να στέκει εμπόδιο να γνωριστούμε καλύτερα. Το λέω, γιατί σας βλέπω να είστε πολύ επιφυλαχτικός. Μπορεί και να 'χετε δίκιο, οι άνθρωποι είναι συνήθως διπρόσωποι. Άλλα σκέφτονται, άλλα λένε και άλλα πράττουν. Δε νομίζω ότι φταίγουν οι ίδιοι. Όταν το συνειδη-

— Ως τότε ; Ως τότε ; άρχισαν να φωνάζουν απ' όλες τις μεριές.

Ο Ανέστης προσπάθησε να κρύψει την ταραχή που του προκάλεσε η απρόσμενη αντίδραση.

— Μαγικές λύσεις δεν υπάρχουν, αλλά και να υπήρχαν ακόμα, δε θα 'μαστάν εμείς εκείνοι που θα δώναμε απάντηση. Πώς να το πω, για να καταλάβετε καλύτερα ; Δεν είναι της δικής μας αρμοδιότητας.

— Θα περιμένουμε. Αλλά πόσο ; Μπορεί να μας απαντήσει κάποιος ; ακούστηκε μια φωνή.

Αγανακτισμένος ο κόσμος άρχισε να μοιραμοιράζει.

— Μόνο ο θεός μπορεί να μας βοηθήσει.

Ο ήλιος μεσοκυρνούσε. Λαίρα, φωτιά ο τόπος, έσκαε η πέτρα. Πού να σταθούν !



Άνθρωποι περιφέρονταν στο δάσος κοντά στο γρέκι⁹ των Μανταίων. Ο Ηλιάς ξεχώρισε το δάσκαλο να παιδεύεται με κάτι ξεράδαλα που προσπαθούσε να σπάσει.

— Πάρε το τσεκούρι και πήγαινε στο δάσκαλο, είπε στο Λάμπρο. Αν μπορεί, πες του, να περάσει από 'δώ.

Ο δάσκαλος έφτυσε μ' ένα μάτσο ξεράδια στη μασχάλη. Τον γνώριζαν αρκετά, για να μπούνε αμέσως στο θέμα.

— Δάσκαλε, μας απασχολεί ένα σοβαρό ζήτημα και θέλωμε να μας πεις τη γνώμη σου.

— Ευχαρίστως. Αρκεί να είμαι σε θέση.

— Τα παιδιά μας πρέπει να μάθουν γράμματα, συνέχισε ο Ηλιάς. Σκεφτήκαμε, αν συμφωνείς κι εσύ, ν'αναλάβεις αυτή την ευθύνη. Εμείς, απ' την πλευρά μας, δεσμευόμαστε να εξασφαλίσουμε τη συντήρηση τη δική σου και της οικογένειάς σου. Τι λες ;

Ο δάσκαλος ζήτησε προσεχτικά τα λόγια του.

— Το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό και δεν είμαι σε θέση ν' απαντήσω αμέσως.

— Θα ξεπληρώσουμε τον κόπο σου με το παραπάνω, συμπλήρωσε ο Βασίλης. Μπορείτε από σήμερα κιόλας να 'ρθετε κοντά μας. Δεν ξέρουμε, βέβαια τι προβλήματα ακόμα μπορεί να παρουσιαστούν μπροστά μας, αλλά από ψωμί και φαγί δε νομίζω να υποφέρουμε! Ό,τι θα φάμε εμείς, θα φάει κι η οικογένειά σου.

Το πρόσωπο του δάσκαλου απάλυνε. Ήταν μεγάλη υπόθεση να εξασφαλίσει τη διατροφή της οικογένειάς του και ν' απαλλαγεί από το άγχος αυτό.

— Δε βλέπω το λόγο, για τον οποίο θα μπορούσα ν' αρνηθώ αλλά, θα 'θελα προηγουμένως να μιλήσω με την οικογένειά μου.

— Καλά, δάσκαλε, μπορούμε να περιμένουμε.

Ο δάσκαλος πήρε τα κλαδιά παραμάσκαλα κι απομακρύνθηκε βιαστικά.

*

Πέρα προς την οδοντωτή γραμμή του ορίζοντα, εκεί όπου τόσα βομβαρδιστικά όργωναν τον ουρανό όλες τις προηγούμενες μέρες, τώρα ένα αναγνωριστικό πετούσε συνέχεια από το πρωί. Ο Ηλίας παρακολουθούσε την πτήση συλλογισμένος. “Τι να σημαίνει αυτό;” έλεγε μέσα του.

Ένας ντόπιος, που περνούσε από εκείνο το μέρος μέρα παρά μέρα, εμφανίστηκε πάλι. Πλησίασε κι έδωσε το χέρι του στον Ηλία. Αντάλλαξαν τα πρώτα λόγια κι ύστερα εκείνος ξανοίχτηκε.

— Πέρασαν αρκετές μέρες από τότε που γνωριστήκαμε. Τυχαία, όπως συμβαίνει συνήθως. Αυτό δεν πρέπει να στέκει εμπόδιο να γνωριστούμε καλύτερα. Το λέω, γιατί σας βλέπω να είστε πολύ επιφυλαχτικός. Μπορεί και να 'χετε δίκιο, οι άνθρωποι είναι συνήθως διπρόσωποι. Άλλα σκέφτονται, άλλα λένε και άλλα πράττουν. Δε νομίζω ότι φταίγουν οι ίδιοι. Όταν το συνειδη-

— Ως πότε; Ως πότε; άρχισαν να φωνάζουν απ' όλες τις μεριές.

Ο Ανέστης προσπάθησε να κρύψει την ταραχή που του προκάλεσε η απρόσμενη αντίδραση.

— Μαγικές λύσεις δεν υπάρχουν, αλλά και να υπήρχαν ακόμα, δε θα 'μασταν εμείς εκείνοι που θα δίναμε απάντηση. Πώς να το πω, για να καταλάβετε καλύτερα; Δεν είναι της δικής μας αρμοδιότητας.

— Θα περιμένουμε. Αλλά πόσο; Μπορεί να μας απαντήσει κάποιος; ακούστηκε μια φωνή.

Αγανακτισμένος ο κόσμος άρχισε να μουρμουρίζει.

— Μόνο ο Θεός μπορεί να μας βοηθήσει.

Ο ήλιος μεσουρανούσε. Λαύρα, φωτιά ο τόπος, έσκαε η πέτρα. Πού να σταθούν!

*

Άνθρωποι περιφέρονταν στο δάσος κοντά στο γρέκι⁹ των Μανταίων. Ο Ηλίας ξεχώρισε το δάσκαλο να παιδεύεται με κάτι ξερόκλαδα που προσπαθούσε να σπάσει.

— Πάρε το τσεκούρι και πήγαινε στο δάσκαλο, είπε στο Λάμπρο. Αν μπορεί, πες του, να περάσει από 'δώ.

Ο δάσκαλος έφτασε μ' ένα μάτσο ξεράδια στη μασχάλη. Τον γνώριζαν αρκετά, για να μπούνε αμέσως στο θέμα.

— Δάσκαλε, μας απασχολεί ένα σοβαρό ζήτημα και θέλουμε να μας πεις τη γνώμη σου.

— Ευχαρίστως. Αρκεί να είμαι σε θέση.

— Τα παιδιά μας πρέπει να μάθουν γράμματα, συνέχισε ο Ηλίας. Σκεφτήκαμε, αν συμφωνείς κι εσύ, ν'αναλάβεις αυτή την ευθύνη. Εμείς, απ' την πλευρά μας, δεσμευόμαστε να εξασφαλίσουμε τη συντήρηση τη δική σου και της οικογένειάς σου. Τι λες;

Ο δάσκαλος ζύγισε προσεχτικά τα λόγια του.

— Το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό και δεν είμαι σε θέση ν' απαντήσω αμέσως.

— Θα ξεπληρώσουμε τον κόπο σου με το παραπάνω, συμπλήρωσε ο Βασίλης. Μπορείτε από σήμερα κιόλας να 'ρθετε κοντά μας. Δεν ξέρουμε, βέβαια τι προβλήματα ακόμα μπορεί να παρουσιαστούν μπροστά μας, αλλά από φωμί και φαγί δε νομίζω να υποφέρουμε! Ό,τι θα φάμε εμείς, θα φάει κι η οικογένειά σου.

Το πρόσωπο του δάσκαλου απάλυνε. Ήταν μεγάλη υπόθεση να εξασφαλίσει τη διατροφή της οικογένειάς του και ν' απαλλαγεί από το άγχος αυτό.

— Δε βλέπω το λόγο, για τον οποίο θα μπορούσα ν' αρνηθώ αλλά, θα 'θελα προηγουμένως να μιλήσω με την οικογένειά μου.

— Καλά, δάσκαλε, μπορούμε να περιμένουμε.

Ο δάσκαλος πήρε τα κλαδιά παραμάσκαλα κι απομακρύνθηκε βιαστικά.

*

Πέρα προς την οδοντωτή γραμμή του ορίζοντα, εκεί όπου τόσα βομβαρδιστικά όργωναν τον ουρανό όλες τις προηγούμενες μέρες, τώρα ένα αναγνωριστικό πετούσε συνέχεια από το πρωί. Ο Ηλίας παρακολουθούσε την πτήση συλλογισμένος. “Τι να σημαίνει αυτό;” έλεγε μέσα του.

Ένας ντόπιος, που περνούσε από εκείνο το μέρος μέρα παρά μέρα, εμφανίστηκε πάλι. Πλησίασε κι έδωσε το χέρι του στον Ηλία. Αντάλλαξαν τα πρώτα λόγια κι ύστερα εκείνος ξανοίχτηκε.

— Πέρασαν αρκετές μέρες από τότε που γνωριστήκαμε. Τυχαία, όπως συμβαίνει συνήθως. Αυτό δεν πρέπει να στέκει εμπόδιο να γνωριστούμε καλύτερα. Το λέω, γιατί σας βλέπω να είστε πολύ επιφυλαχτικός. Μπορεί και να 'χετε δίκιο, οι άνθρωποι είναι συνήθως διπρόσωποι. Άλλα σκέφτονται, άλλα λένε και άλλα πράττουν. Δε νομίζω ότι φταίγουν οι ίδιοι. Όταν το συνειδη-

τοποιούμε αυτό είναι δύσκολο πια να αποβάλλουμε από μέσα μας την καχυποψία. Αυτό είναι που μας χωρίζει και φέρνει τα δεινά.

Ο Ηλίας εξακολούθησε να τον κοιτάζει με προσοχή.

— Γιατί μου τα λέτε όλα αυτά; Συμβαίνει τίποτα;

— Ακριβώς, εκεί θέλω να καταλήξω. Συμβαίνει κάτι τραγικό που αφορά όλους μας, είπε συγκρατημένος.

Ο Ηλίας προσπάθησε να κρύψει την ταραχή του.

— Μη φοβάστε. Ό,τι πείτε, θα μείνει μεταξύ μας.

— Ο Γράμμος έπεσε, κι όπως δείχνουν τα πράγματα οι αντάρτες θα χάσουν γρήγορα το παιχνίδι, είπε συνοφρυωμένος. Δυστυχώς, είστε καταδικασμένοι να μείνετε στην ξενιτιά για αρκετά χρόνια, μπορεί και για πάντα. Εκτός και αν...!

Ο Ηλίας άκουγε με πιασμένη ανάσα.

— Συνεχίστε, παρακαλώ.

— Εκτός κι αν συμβεί αυτό που διαδίδεται, ότι ο ελληνικός στρατός θα επιτεθεί στην Αλβανία, που όπως ισχυρίζεται η Αθήνα, γίνεται καταφύγιο των ανταρτών. Αν, λοιπόν, δεν υπάρχει κάποιος λόγος για να φοβάστε από μια τέτοια εξέλιξη της κατάστασης, θα είστε τυχεροί.

Ο Ηλίας είχε την αίσθηση πως άκουγε έναν άνθρωπο, ο οποίος κουβαλούσε μέσα του πολλά μυστικά, αλλά και που μπορούσε να ήταν επικίνδυνος.

— Γιατί να φοβηθούμε; Άλλοι ορίζουν τη μοίρα μας. Εμείς, πώς να το πω; είμαστε για να κάνουμε ό,τι μας λένε και να υποφέρουμε γι' αυτό που κάνουμε, είπε διασταχτικά.

— Αν είναι έτσι, δεν πρέπει να σας προλάβουν τα γεγονότα, γιατί μπορεί να πάρουν άλλη τροπή και τα σύνορα να κλείσουν.

Ο Ηλίας αισθάνθηκε δέος. Έπεσε σε περισυλλογή. Το μυαλό του θόλωσε, άρχισε να αμφιρρέπει σαν να βρέθηκε πάνω σε σταυροδρόμι, που το κάλυπτε σκοτάδι και δεν ήξερε προς τα πού να τραβήξει.

— Σίγουρα, θα αναρωτιέστε ποιος είμαι και τι φάχνω. Τίποτα, απολύτως τίποτα, εκτός από κάτι που νιώθω να σας αγγίζει και θέλω ν' ακούστε τη γνώμη μου. Αυτά που πέρασα εγώ, να μην τα περάσει άλλος, ούτε ο ίδιος ο εχτρός μου, που λέμε. Πήγα στην Ισπανία να παλέψω στο πλευρό των μαχητών της δημοκρατίας. Ο αγώνας χάθηκε. Μετά απ' αυτό βρέθηκα σε άλλη χώρα με συμπολεμιστές μου που ζούνε με τη νοσταλγία μια μέρα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Τι είναι τα σύνορα; Μια νοητή γραμμή, που χάραξε η πλεονεξία του ανθρώπου. Αν την παραβιάσεις μια φορά, είναι πολύ δύσκολα να την ξαναπεράσεις. Σκεφτείτε γρήγορα προτού ενισχυθεί η φύλαξή τους και μείνετε έξω.

Ο Ηλίας αναστέναξε.

— Έχουμε μικρά παιδιά, βιο, δεν μπορούμε να παίζουμε με τη ζωή των οικογενειών μας.

Ο συνομιλητής του έβγαλε την ταμπακέρα του, άναψε τσιγάρο και τράβηξε βαθιά ρουφηξιά. Αμέσως μετά, καθώς έβγαλε τον καπνό, άπλωσε το χέρι του με την τσιγαροθήκη στον Ηλία.

— Με συγχωρείτε, αφαιρέθηκα. Για να 'μαι ειλικρινής με απορρόφησε η σκέψη σας, είπε στυλώνοντας το βλέμμα του στον Ηλία. Μετρώ και τα λόγια μου. Μπορεί να έχουν συνέπειες για όλους μας. Στους καιρούς που ζούμε γινόμαστε έρμαια των περιστάσεων. Ξανασκεφτείτε όσα είπαμε.

Δεν κατάλαβε τι ακριβώς εννοούσε. Η εμμονή του όμως του προξένησε υποψίες.

“ Μήπως μου σκαρώνουν τίποτα; Να πάρω τα μέτρα μου, να προφυλαχτώ; ” σκέφτηκε ο Ηλίας. Κι όταν εκείνος του έσφιξε το χέρι του, ανταπόδωσε το χαιρετισμό του με απροθυμία, αλλά πάλι εκείνος του χαμογέλασε φιλικά. Ο Ηλίας αισθάνθηκε τύψεις. “ Ό,τι διάβολος κι αν είναι, μου άγγιξε την ψυχή. ”

Με βαριά καρδιά πήρε το κατήφορο. Σιγά-σιγά το

κοπάδι έπεσε στα ισιώματα. Μικρά χωράφια. Τα στάρια θερισμένα πρόσφατα. Κάποιες γυναίκες περιφέρονταν σκυφτές. Ο Ηλίας πλησίασε με γοργές δρασκελιές.

— Μωρ' αδελφή, τι κάμεις εδώ; ρώτησε ταραγμένος.

— Δε βλέπεις;

Μια χούφτα στάχια βαστούσε στην ποδιά της η Γλυκερία. Το πρόσωπο του Ηλία σκοτείνιασε.

— Γιατί δε φάνηκες τόσες μέρες;

— Εκεί που μας πήγαν, είναι μακριά, δε μπορώ να 'ρχομαι.

— Καλά, ίσως εσύ να μην μπορείς. Δεν μπορεί κι ο Πάντος;

Η Γλυκερία αναστέναξε.

— Πήγε με το γαμπρό μας το Γιώργο να φτιάξουν ένα φούρνο και πιάστηκε ολόκληρος. Δεν μπορεί να κουνηθεί.

Το βιο πέρασε τη ράχη. Δεν ήξερε τι μπορούσε να υπάρχει πίσω. Φοβήθηκε μήπως κάμει καμιά αγροζημιά.

— Να στείλεις κάποιον να πάρει το γάλα.

Έφυγε βιαστικός. Πέρασε δίπλα από τις άλλες γυναίκες. Ξερόβηξε, αλλά εκείνες ξυπόλητες και με γρατσουνίσματα στις γάμπες οι περισσότερες, δε σήκωσαν το κεφάλι.

*

Οι γυναίκες επέστρεψαν στον καταυλισμό. Η Γλυκερία ήταν κατάκοπη, το πρόσωπο χλωμό, τα χείλη της μελανιασμένα. Έλυσε την ποδιά και κάθισε στο στρώμα. Ο Παντελής την κοίταξε ανήσυχος.

— Δεν σου 'πα, βρε γυναίκα, να μην πας, γιατί θα κουραστείς άσκοπα;

— Έγνοια σου και δεν πήγε ο κόπος μου χαμένος.

Ξεδίπλωσε την ποδιά της. Ο Παντελής έμεινε έκπληκτος.

— Τόσο στάρι; Πού το μάζεψες; Πότε πρόλαβες και το ξεστάχιασες;

— Στο γυρισμό.

Το βλέμμα του δεν ξεκολλούσε από πάνω της.

— Εσύ, μωρή, τρύπησες τα χέρια σου. Δε σε πονούν;

— Με πονούν και με σουβλίζουν, αλλά τι να κάμω;

Κατέβασε το κεφάλι με βάρος στην ψυχή του.

Οι γιοι του Ηλία φάνηκαν στην άκρη του καταυλισμού. Έρχονταν σιγά κοιτάζοντας γύρω. Ο τόπος ήταν ολόισος, με μια ομαλή ραχούλα σαν πέταλο πιο πέρα. Λίγα μεμονωμένα δέντρα στη ράχη. Στο κάτω μέρος μικρά χαντάκια χάραζαν το έδαφος. Κόσμος από άκρη σε άκρη. Αβάσταχτη μπόχα έβγαινε μέσ' από τα χαντάκια. Ένας αυτοκινητόδρομος διέσχιζε τον καταυλισμό. Τη μέρα σπάνια θα περνούσε κανένα αυτοκίνητο, τη νύχτα, όμως, ταραζόταν η γη· κανένας δεν μπορούσε να κλείσει μάτι.

Ύστερα από αρκετή ώρα και αφού γύρισαν το μισό καταυλισμό, τ' αδέρφια έπεσαν πάνω στους συγχωριανούς τους.

— Τις θείες σας χαλεύετε, γιε μ'; ρώτησε η γριά Αγαθή.

— Τις θείες μας, γιαγιά, απάντησε ο Λάμπρος.

— Εκεί δα είναι.

Ο Παντελής ανασηκώθηκε κοιτάζοντας μπροστά του.

— Σάμπως να 'ρχονται τ' ανίψια σου. Ναι, εμάς ψάχνουν.

— Τι κάθεσαι; Κάνε τους νόημα να μας δουν.

Τους κούνησε το χέρι.

— Για καλό δε θα 'ρχονται, ψιθύρισε.

— Τι είπες; ρώτησε η Γλυκερία.

— Τι να πω; Τίποτα, πήρε πίσω το λόγο του.

Ο Θωμάς είχε ένα τουλούμι περασμένο στον ώμο του κι ο Λάμπρος κρατούσε μια σακουλίτσα. Ο Παντελής έμεινε ακίνητος, με το κεφάλι σκυφτό, λες και πλησίαζε η ώρα της τιμωρίας του, ενώ η Γλυκερία κοίταξε τ' ανίψια της πονόψυχα.

— Τι μας φέρετε, καμάρια μου;

— Γάλα, τυρί και λίγο ψωμί, θεία.

— Ψωμί, είπες;

— Ναι. Το 'καμε η μάνα μας στο ταψί.

Πήρε το ψωμί και το κοίταξε ολόγυρα, πάνω-κάτω.

— Σα να 'ναι από φούρνο, φουσκωτό, ροδοψημένο.

Στο μυαλό του Παντελή γυρόφερνε η λογομαχία που είχε με τον κουνιάδο του, τον Ηλία, τη μέρα της εκκένωσης του χωριού. Ο Ηλίας επέμενε να πάρουν ό,τι μπορούσαν, ενώ αυτός υποστήριζε πως δε χρειαζόταν, γιατί εκεί που θα πήγαιναν, δε θα τους έλειπε τίποτα, κι ιδιαίτερα το ψωμί. Πού να φανταζόταν, όμως, ότι τα λόγια του κάποτε θα στρέφονταν εναντίον του. Κοίταξε τη γυναίκα του.

— Αυτό δεν είναι ψωμί, γυναίκα, αυτό είναι φαρμάκι, που μου το στέλνει ο αδελφός σου. Τι με κοιτάς; Ξέρω τι λέω.

Η Γλυκερία έσκυψε στις αποσκευές.

— Πού είναι το κακάβι; Φτερά έβγαλε; είπε νευρικά.

— Εγώ το 'δωσα στη γειτόνισσα, είπε ο Παντελής.

— Να πας να το φέρεις. Θέλω να βάλω το γάλα. Δεν άκουσες; Τα παιδιά βιάζονται.

Σηκώθηκε βαριαναστενάζοντας.

— Πώς να μη βιαστούν; Ο μπάρμπα τους, βλέπεις, δεν έχει πια μαγαζί με σταφίδες και ζαχαρωτά, για να περιμένουν.

— Άσε τα λόγια και κάνε ό,τι σου είπα.

Όσο πιο πέρα πήγαινε, τόσο σιγότερα βάδιζε, ώσπου σταμάτησε δίπλα σε μια παρέα.

Ο ήλιος άγγιζε τον ορίζοντα. Θα έπεφτε πίσω από το βουνό. Η Γλυκερία άρχισε να ανησυχεί, στα σκοτεινά μονοπάτια ο κίνδυνος παραμόνευε.

— Ο θείος σας ξεχάστηκε. Πήγαινε, καμάρια μου, και πες του να βιαστεί.

Ο Λάμπρος δεν πρόλαβε να φτάσει στην παρέα κι

άκουσε να λένε κάτι τρομαχτικό. Κοίταξε το θείο του. Ήταν δακρυσμένος, τα χείλη του έτρεμαν. Γύρισε αμέσως τρέχοντας μέσα στο πλήθος.

— Σκότωσαν το Γιαννούλη! Σκότωσαν το Γιαννούλη! φώναζε με πόνο.

Ο κόσμος αναστατώθηκε. Άλλοι έτρεχαν προς τα εδώ, άλλοι προς τα εκεί κι άλλοι πετιούνταν πάνω με τα μωρά στις αγκαλιές τους.

— Τι έγινε; Γιατί σκούζει; Ακούσαμε καλά;

Το πικρό μαντάτο μεταφερόταν απο μέρος σε μέρος.

— Τον Γιαννούλη, τον ταξίαρχο του Δημοκρατικού Στρατού εκτέλεσαν, ήρθε η απάντηση.

Μαρμάρωσαν, δάκρυζαν και αναρωτιόνταν.

— Γιατί; Γιατί;

Πόνος και θλίψη απλώθηκε στον καταυλισμό.